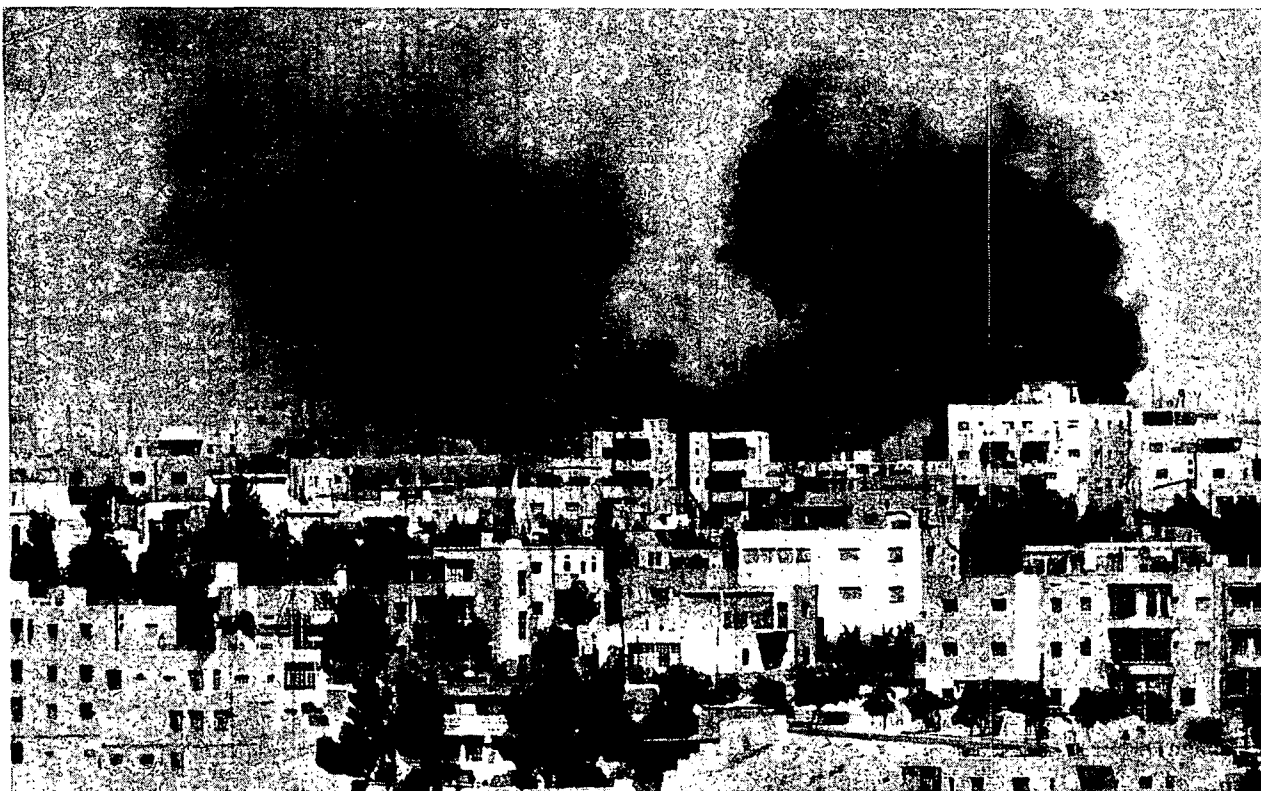

מכרומה לספטמבר השחור

ירון מאירי*

התגבשותו של ממסד המחבלים בירדן —
מאז 1967¹ — יצרה, למעשה, שלוש
בעיות יסוד:

א. על ירדן הוטלה האחריות המדינית
והצבאית בעקבות החדירות לשטח
ישראל והפגזות מבסיסי אש ירדנים אל
מעבר לגבול. פעולות אלו, אשר לירדן לא
הייתה יד בהחלטה על ביצוען, חשפו את
הממלכה ההאשמית לפעולות גמול של
צה"ל, והחמירו את הסכנה להתנגשות ישירה
ובלתי-רצויה בין ירדן לישראל;

בנובמבר 1971 נרצח בקהיר ראש
ממשלת ירדן וספי אל-תל על ידי
ארגון, שזיהה עצמו כ"ספטמבר
השחור". הארגון ביקש לנקום על
מאורעות ספטמבר 1970 — יולי
1971, שבסופם נאלץ אש"פ לחסל
מוסדותיו ומפקדותיו בירדן, ולהע-
תיקם ללבנון. רבים מבין המחבלים
טענו, כי הממשל הירדני גיבש תכנית
לחיסול אש"פ כבר במרץ 1968 —
עם פעולת כרומה — וביצעה
לאלתר בספטמבר 1970. אולם, לא
כך נראו פני הדברים.

* תלמיד בחוג להיסטוריה של המזה"ת באוניבר-
סיטת תל-אביב.

ב. ערעור אשיות השלטון והסדר על ידי קיום ממסד המחבלים — צבאי ומנהלי — עם משטרה משלו, שירות מודיעין, רשות שופטת, מחסומי דרכים, מנגנון לגביית "מסים" ועוד; ג. אלטרנטיווה, דה-פקטו, לשלטון המחבלים (ובעיקר, אלה מהשמאל) רחשו איבה לממשל הירדני ולדרכו, וביקשו להפילו, ולהקים "רפובליקה" בירדן. לעתים, אף ניתן ביטוי פומבי לכך.² בכל התקופה לא היה קל למצוא דרך נאותה לצמצם את הסכנה, שהיוו ארגוני המחבלים למשטר. לכן, ניסו ליצור רושם שהמשטר מזדהה עם "תנועת ההתנגדות", ותומך בה. הסממה "כולנו פדאיון" חזרה ועלתה לאורך תקופת המשבר (גם בספטמבר 1970) מתוך ניסיון להיכנות מן הפופולריות הרבה של "תנועת ההתנגדות" ומתוך רצון למנוע מן המחבלים להאפיל לגמרי על המשטר, אף בעיני תומכיו המסורתיים.

כראמה

פעולת כראמה (21 במרס 1968) הייתה דוגמה לשיתוף פעולה בין הצבא הירדני למחבלים, אך שימשה סלע מחלוקת בין הצדדים. מערכת ההסברה הירדנית ניסתה לטשטש ולהצניע את מעורבות המחבלים בקרב, על מנת לפאר ולהלל את צבא ירדן. שזכה לניצחון ראשון לאחר יוני 1967. ברם, במערכת ההסברה של המחבלים הוצגה הפעולה כפסגת ההצלחה של הארגונים. המחבלים טענו, כי ידעו מראש אודות המתקפה הישראלית, אולם לא נסוגו — כדי להוכיח, כי "הפלסטיני הנו לוחם" וכדי "למנוע עוד נסיגה בחיי האומה הערבית".³

מערכת כראמה העניקה "כראם" (כבוד) לערבים, ונעשתה סמל לכוחם העולה של ארגוני המחבלים. ניתן לראות באפיוזודה זו דוגמה מצוינת לפער שבין האמת למיתוס. המלך חוסיין וממשלו ניסו להתמודד עם כוחם העולה של המחבלים בדרכים מתונות, על מנת להגיע ל"מודוס וינדי".

התבססות

קו ההתבצרות של הארגונים הוסט מזרחה, אל עבר גב ההר. אולם, ארבעה חודשים לאחר מבצע כראמה התברר שאף קו ההתבצרות החדש פגיע. נוכח ההסלמה בטקטיקה הישראלית נגד המחבלים, הם חיפשו מקלט במרכזי ישוב, בהנחה שישראל לא תניח את ידה עליהם בלב-לבה של אוכלוסיית ירדן. מפקדות רוב הארגונים הוקמו ב"ג'יבל

חוסיין", בתוך רבת-עמון, ובסיסי הארגון נים וההספקה הוקמו במחנות הפליטים שמסביב לעיר הכירה. העברת הבסיסים מבקעת הירדן אל תוך ירדן יצרה מגע בין מרכזי האוכלוסייה לבין ריכוזי המחבלים. בתחילה היו רק כמה מאות מחבלים. נהירת מתנדבים נלהבים לשורותיהם העלתה את מספרם ניכרות. עם הגידול הזה בכוח-אדם מאומן צידו הארגונים כונשק גם את התושבים הפלסטיניים במחנות הפליטים במגמה לארגן מיליציה עממית. לנגד עיני המחבלים היו שתי מטרות: מיליציה חמושה, המונה הרבה אנשים, תכביד על המשטר הירדני להצר את צעדיהם; תוך כדי הגשמת אחת המטרות העיקריות של אש"פ — שיתוף האוכלוסייה כולה במהפכה העממית הפלסטינית.⁴

אבו איאד (סלח חלק) סגנו של יאסר ערפאת

חימוש האוכלוסייה היה רק אפיוזודה אחת מני רבות. המחבלים שוטטו חמושים בחוצות לבושים במדי ההסוואה שלהם. התעלמותם מן הרשויות הממלכתיות בלטה בסירובם לרשום את כלי הרכב שלהם, ולשאת לוחיות רישוי ירדניות; בגיוס נתינים ירדניים, שהיו חייבים בשי-רות צבאי; ובהתנערותם מחובות מקובלות, כמו סילוק חובות וכדומה. פגיעות אלה בריבונות הירדנית יצרו מעין מדינה בתוך הממלכה ההאשמית — אזורי המחבלים היו "מחוז לתחום" לגבי שלטונות ירדן. המעמד האוטונומי שנטלו המחבלים לעצמם התבטא גם בשירותי הסעד שסיפקו ארגוני המחבלים לאוכלוסייה הפלסטינית בירדן. הארגונים הקימו בתי-חולים, מרפאות ובתי-הבראה; ניהלו בתי-ספר לבני החללים שנהרגו, או נשבו

בישראל; העניקו מלגות לסטודנטים פלסטיניים שלמדו בארצות חוץ; וטיפלו בשי-גור מורים פלסטיניים למרכזים שונים בעולם הערבי (הנושא היה לפני כן בטי-פול משרד החינוך הירדני).⁵ אף כי המשטר חש שנוכחות המחבלים, לים, פעילותם והפופולריות הרבה שלהם מסכנות אותו, לא קל היה למצוא את הדרך הנאותה לצמצם את הסכנה שהייתה גלומה בהם, או להיפטר מנוכחותם. בדרך כלל, ננקטו אמצעים שמידת הסיכון שבהם הייתה קטנה ביותר; ולפיכך, לא היו יעילים ביותר.

התגבשות היחסים עם השמאל

זכות הקיום של אש"פ בתוך המערכת הערבית נובעת מהיותו מייצג את התביעה לשחרור מלא ולהשבת המולדת לבעליה, הפלסטינים. על בסיס התביעה הזו הוא זכה לאותה מידה של תמיכה, שעמדה ביסוד כוחו הפוליטי. קבלתה של תפיסת השלבים הייתה משמיטה את הקרקע מהבסיס למעמדו כמייצג היעד הסופי ומתביעתו לזכות וטו על כל צעד חלקי, הסותר את היעדים האלה. על רקע זה אפשר להבין את מדיניותו כלפי תכנית רוג'רס (יולי — אוגוסט 1970). לגיטימי ציה לתכנית הפשרה לסכסוך הייתה עלולה לסכן את אש"פ בעודו חלש מכדי שיוכל לכפות את המשך המאבק. יחסית לירדן היה אש"פ חלש. משום כך היה ברור שכתוצאה מההסדרים הגדה המערבית תעבור לשליטת ירדן. בכך היה מקיץ הקץ על תקוותו של אש"פ להתבסס ברי-כוח המבטיח ביותר של הציבור הפלסטיני, ולהשתמש בו לכפיית המשך המאבק. כל הסדר אשר ישקף את חולשתו הפוליטית של אש"פ עלול היה להיות מסוכן לארגון. משום כך, נכנסו המחבלים בהדרגה למעין ברית פוליטית עם חוגי האופוזיציה הוותיקה, שהתאגדה תחת גגו של ה"ליכוד הלאומי".* ה"ליכוד הלאומי" נועד לסייע למחבלים במאבקם עם מדינות ערב (על לגיטימציה לפעילות משטחית), ולהדק את הקשר בין הלאומיות הפלסטינית ללאומיות הערבית. הארגונים ראו בהקמת ה"ליכוד הלאומי" הדגשת החשיבות שייחסו לפעילותם בירדן, כמו גם לתמיכת האופוזיציה הירדנית בהם. שיתוף הפעולה בין האופוזיציה הירדנית לבין המחבלים התבסס על שלושה מרכיבים:

המרכיב המעשי, שביסודו עמדה זיקה הדוקה וברורה של תועלת הדדית: תמיכת

* אלת'ג'מע אל-וטני.

האופוזיציה חיזקה את מעמדם של הארגונים בירדן, והעניקה לגיטימציה לפעילותם, גיבוי מקומי ירדני ועורף אזורי. הארגונים הפלסטיניים הרחיבו את בסיס התמיכה של האופוזיציה שלא החזיקה בעמדות מפתח בשלטון.

המרכיב הרעיוני שימש דבק מלכד לשיתוף-פעולה. קרבה אידיאולוגית רבה השתקפה בעמדות כלפי ישראל וכן בתחום הלאומי-ערבי. קרבתה של האופוזיציה למדינות ערביות שמאלניות ונט-ייתה הכללית הפרו-סובייטית במישור הבין-לאומי, תרמו אף הן לקרבה.

המרכיב הארגוני היה למעשה פועל-יוצא של המרכיבים הקודמים. במשך הזמן נוצרו קשרים של חסות בין גופים שונים. ההתקשרויות האלו נוצרו על רקע העובדה, שהארגונים עצמם לא היו

הברית על בסיס הגדרת המכנה המשותף והמחלוקת. במישור הבין-ערבי ראה השמאל באופוזיציה הירדנית חלק מהתלכדות כלל-ערבית נגד הימין בעולם הערבי. לעומת זאת, פת"ח תפס את הברית עם האופוזיציה ללא עומק אידיאולוגי וחברתי. הנחת היסוד שלו מקורה יותר באינטרסים מדיניים, צבאיים ולאומיים מאשר בתכנים אידיאולוגיים חברתיים משותפים.

עמדות הצדדים

המשטר השתית את תמיכתו כביכול על ה"לגיטימיות" של פעילות המחבלים נגד ישראל. הוא הודה, כי לפלסטינים זכות חוקית להילחם בכיבוש הישראלי, משום שנעקרו מאדמתם ואיבדו אדמות ורכוש. לכן, סייע בידם. למעשה, פעילות המחב-

המלך חוסיין

לים בירדן התאפשרה הודות למשטר הירדני, שאפשר את צמיחתה תחת פיקוחו. הארגונים גיבשו שתי עמדות: פת"ח הדגיש, כי אין כוונתו לתפוס את השלטון בירדן, וכל מבוקשו מצטמצם בחופש פעולה צבאי, גרידא. ביסודו של דבר, שיקפה עמדה זו את חוסר אמונתו ביכולתה של "תנועת ההתנגדות" להתמודד עם הצבא הירדני על השלטון. בתביעה מסוייגת שכזאת קיווה פת"ח להשיג תמיכה רחבה למדי בחוגי הקצונה, ואפילו בקרב מנהיגי הברואים. לעומתו, השמאל תבע לכונן "רפובליקה פלסטינית" בגדה המזרחית, שתמשיך במלחמה עם ישראל. נאף חוותמה אף טען, בשכור עון הביירותי "אל-חוריה", כי נוכחות אלפי מחבלים בירדן והכספים המרובים שהם מוציאים שם, רק הביאו לחיזוקו

עשויים מעור אחד והאופוזיציה הירדנית הייתה קואליציה רופפת של גופים, מפלגות ואישים.

ברם, חשיבותו של ה"ליכוד הלאומי" מוטלת בספק. כיום, בראייה טלאולוגית, נראה שאין לתלות את השתתפות ה"ליכוד הלאומי" רק, או בעיקר, באופורטוניזם. עד לשיתופו בממשל הירדני (יוני 1970), ה"ליכוד הלאומי" הסביר פנים לארגונים. אולם, מאז הפך את עורו. קיטוב הכוחות בין המשטר ובין הארגונים יצר שטח הפקר. האופוזיציה מצאה את עצמה לבסוף לימין המשטר, משום שהשותף לה עם המשטר רב היה מן המשותף לה עם הארגונים. הארגונים הפלסטיניים נחלקו לשתי אסכולות בדבר הברית הזו. השמאל נקט גישה אידיאולוגית-דוקטרינרית. הוא גרס, שצריך להעמיק את

הכלכלי של הממסד הירדני.⁶ לדבריו, תומכים רבים מנאמניו הותיקים של חוסיין במחבלים, משום שנוכחותם הביאה רווחה ושגשוג לסוחרים ולבעלי עסקים בערים.⁷

החיכוכים בין הארגונים רבו, ככל שהארגונים עצמם הסתעפו. לקראת סוף 1969 היו בירדן 43 ארגונים פלסטיניים. צא ולמד לאיזה עם יש 43 מנהיגויות?! במשך התקופה הוטלו הגבלות על פעילות המחבלים בירדן, כתגובה לסכנות מוגדרות, שהיו כרוכות בפעילות זו. ניסיונות לפקח על התנהגות המחבלים בירדן עצמה, היו בנסיבות מורכבות יותר. היו גם תקופות משבר, שבהן המתח בין שכבות האוכלוסייה היה רב. בנסיבות הפשרה וההתמודדות ניתן לראות מעין התפתחות לינארית: * הסכמים ושיחות פיוס * ועדות פיקוח * הקמת אלטרנטיבה לארגונים בדמות ארגונים הכפופים לממשל * מעורבות חזק, שיחות-פשרה. ועדות פיוס בין-ערביות ובין-לאומיות * חילופי ממשלות והצהרות תמיכה פומביות * שיתוף נציגים פלסטיניים בממשל עצמו * התמודדות צבאית ישירה ומוגבלת.

ירדן נצבה בפני דילמה קשה. אם תשמש בסיס למהפכה הפלסטינית, כמתחייב מן המצע הפוליטי שלה וממאזן האילוצים הפוליטיים שיפעלו עליה, ירדן עלולה הייתה להפוך שדה קרב בין ישראל למחבלים; ובנוסף, יכורסמו ריכוזותה ושלמותה הטריטוריאלית. אולם, אם תנסה לרסן את המחבלים, היא תימצא במצב מבין מבחינה בין-ערבית, ותיקלע לקשיים אופרטיוויים; משמע, קשה למנוע פעולות ראוות נגד ישראל, שמטרתן לגרום התלקחות. קושי זה הנו רק המבוא לעניין חמור יותר: הימנעות מפעולה, או משימוש באמצעים קיצוניים לריסון פעולות גרילה, עלולה הייתה לתת לאופוזיציה הלוחמת לגיטימציה חזקה ותמיכה חיצונית רבת-עצמה (ערבית, ואולי מעצמתית), שיאיימו לקרוע את המדינה מבפנים.

חוסיין ניסה לנווט בסככי הדילמה הזו, משום שאף אחת מן הקונסטלציות הפוליטיות שהתהוו לא תאמה מהלך זה או אחר. למן פעולת כראמה התוודע חוסיין לכוחם של המחבלים, וניסה להגיע עם לעמק השווה. רבים גורסים, כי ניגודי הדעות והאינטרסים בין חוסיין לארגונים היו גדולים מדי ובלתי ניתנים לגישור. לכן, גמלה בחוסיין ההחלטה לחסלם כבר מן הרגע שנוכח בכוחם. חוסיין נוכח, כי רק מהלך דראסטי ישנה את פני הדברים. אולם, אותו מהלך דראסטי לא נועד לחסל

את המחבלים הפלסטיניים, כי אם להגן על השלטון ועל הסדר. האם אין סתירה בין השנים? לשון אחר, האם חיסול פיסיו של המחבלים הוא פועל-יוצא של ההגנה על השלטון והסדר? נראה, שלא כך הוא. חוסיין היה מחויב לעניין הפלסטיני גם משום השיעור הגדול של אוכלוסייה פלסטינית בארצו וגם משום כוחו העולה של אש"פ. הוכחות לכך ניתנו אפילו אחרי סילוקם של המחבלים: בוועידת רבאט (1974) הוא ויתר על זכותו לייצג את העם הפלסטיני; וגם באחרונה, עת נשא-ונתן עם אש"פ על ייצוגו כמשא-ומתן עם ישראל, ונענה בשלילה.

כאמור, נוכחותו ופעילותו של אש"פ פגמה במרות המשטר. אולם, חוסיין ניסה להרוויח זמן. כל עוד צבאו היה חזק די הצורך כדי לסכל כל ניסיון גלוי להשתלט על הממלכה, חוסיין היה יכול להרשות שהאירועים יתרחשו על פי דרכם. בהגיע זמן ההכרעה הסופית, חוסיין הלם; וכדרכו בשנתיים הקודמות — המהלומה הייתה מוגבלת.

מוסטפא דודין (ששימש מתווך בין הארגונים לממשל בשיחות ג'דה, 1971) מחזק טענה זו באומרו, כי המשטר ניסה "לנפח" את ממדי העימות, כדי להוכיח

לכל, כי מרותו שרירה וקיימת וכי ירדן אינה גרורה של ארגוני המחבלים. למעשה, 95% מן הפגזים שנחתו על מפקד-דות הארגונים, היו פגזי עשן. מחויבותו של חוסיין נשחקה אולי אך לא נעלמה, והצעד שנקט נגדם היה אמיתי ומוגבל. נראה, כי לא ננקטה שום פעולה קיצונית. כל האמצעים שהופעלו — הן מצד הממשל והן מצד הארגונים — היו מעורפלים ולא נחרצים. בד-בבד נשמעו הצהרות תמיכה והצהרות-נגד; נערכו מעצרים, ושוחררו עצירים פלסטינים. כל המהלכים, בהתאם לנסיבות. אמנם, היו קורבנות; אולם העימות לא היה כולל. למה הדבר דומה: "אמר ר' חנינה: משל למלך שכעס על בנו, והייתה לפניו אבן גדולה, ונשבע שהוא זורקה על בנו. חזר ואמר: אם אני זורקה, אין לו חיים. מה עשה המלך? ציווה וכיתתו צורות קטנים, והתחילו זורקין עליו אחד אחד. ונמצא המלך הציל את בנו, וקיים את שבועתו." אם כך, המלך הציל את העניין. המהפכה הפלסטינית המשיכה לפעול (אמנם לא מירדן, אך ממקומות אחרים; ולבנון בראשם) וחוסיין קיים את שבועתו להשקיט את המחבלים, שסיכנו אותו אישית ואת ממלכתו.

מקורות

1. המחקר מבוסס גם על פגישות וראיונות עם אישים ערבים ביהודה ובשומרון, וביניהם: אנואר נוסיבה (מי שהיה שר ההגנה ושגריר בממשל הירדני), מוחמד דודין (איש רוח פלסטיני) ומרסטפא דודין (ראש אגודות הכפרים בדימוס).
2. עסאם אלסאלח "סיאסה אלמליכ חוסיין אלפלסטיניה עבר ביאנאתיה" שאון פלסטיניה 23 (1973), ע' 80.
3. אבו איאד, ללא מולדת (ת"א: 1979), ע' 89.
4. יהושפט הרכבי, פתח באסטרטגיה הערבית (מערכות, ת"א: 1969), ע' 57.
5. Middle East Record 1969—1970, p. 798.
6. אלחורי, 16 באפריל 1969.
7. S.A. El-Edross, The Hashemite Arab Army, 1979—1980, (Amman: 1980) p. 445; Mary Gilbert. Schwarz September (Berlin: 1974), p. 69.

